

Imrényi András

A magyar mondat viszonyhálózati modellje (Kugler Nóra)

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK 164. AKADÉMIAI KIADÓ. BUDAPEST. 2013. 158 OLDAL

A mondat dimenziói

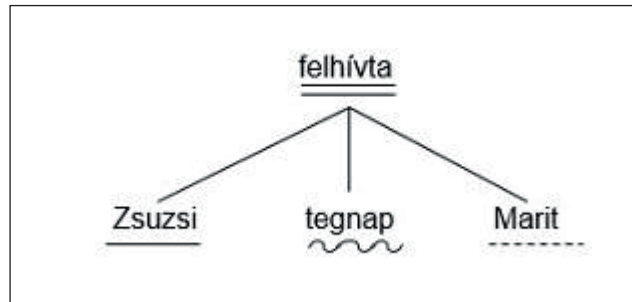
Imrényi András mondatmodellje új perspektívát nyit a magyar szórendi kutatásokban. A szerző eredményei nem csak tudományos szempontból figyelemreméltóak: hozzájárulhatnak a mondattan iskolai oktatásának megújulásához is. A továbbiakban elsősorban nem a tudományos részletkérdések kritikai bemutatása kerül a középpontba, hanem főként a lehetséges pedagógiai alkalmazás szempontját érvényesítem. (A félkövér számok a fejezetekre, a normál szedésűek az oldalszámokra vonatkoznak.)

Az értekezés korszerű nyelvelméleti megközelítésben (funkcionális kognitív nyelvészeti szemlélettel), ugyanakkor a függőségi nyelvtani hagyományra támaszkodva vizsgálja a magyar mondat szórendi kérdéseit. A szerző főként a Langacker által kidolgozott kognitív nyelvtanra, ennek a nyelvi kifejezésekre vonatkozó felfogására (a nyelvi kifejezések funkció-forma párok) **(3.1., 3.2.)**, a nyelv és a nyelvi tevékenység társas beágyazottságára, a partnerek közös figyelmi jelenetében megvalósuló figyelemirányításra, a kidolgozottságnak a diskurzusszituáció tényezőitől függő mértékére **(3.3.)**, a nyelvi ikonicitásra **(3.4.)**, a szabályok helyett sémákat feltételező felfogásokra, tehát a funkcionális szemléletű konstrukciós nyelvtanokra, a használat alapú nyelvtanokra **(3.5.)** és a mentális terek elméletére **(3.6.)** támaszkodik. A függőségi nyelvtani hagyományból főképp Brassai Sámuel, Kicska Emil, Simonyi Zsigmond szórendi eredményeire épít. Hivatkozik a Tompa József szerkesztette akadémiai nyelvtanra, ebben Deme László kísérletére, amelynek célja ugyanennek a hagyománynak a folytatása volt **(2.1.)**. A szerzőnek a szórendre vonatkozó új elmélete ezért olyan elemeket is tartalmaz, amelyek ismerősek azok számára, akik a mondat szerkezetének a feltárásában a függőségi (dependencia-) nyelvtan megoldásait alkalmazzák. Az iskolai nyelvtanok többsége ilyen (kivéve a generatív nyelvtani szemléletű munkákat). (Az értekezés több fejezetben foglalkozik a generatív nyelvtan mondatfelfogásával is: a **2.2.**, részlegesen a **3.5.**, továbbá a bevezető és az összefoglaló fejezet. Kitapintható, hogy a szerző jártas ebben az elméleti keretben, jól ismeri az eredményeit, ugyanakkor nyelvészeti elterő, kritikailag viszonyul a magyar mondat – főképp É. Kiss Katalin nevéhez fűződő – generativista modelljéhez.)

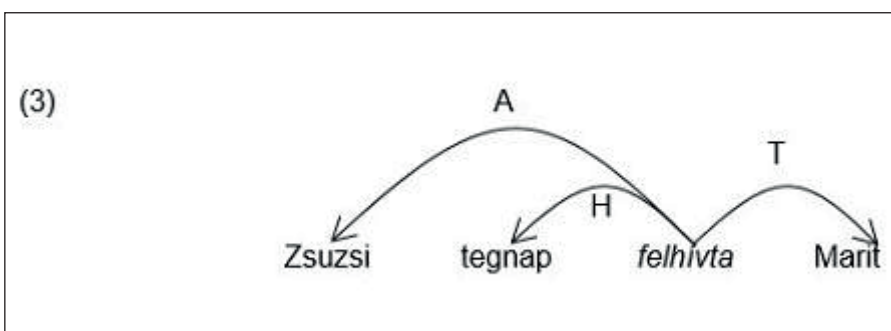
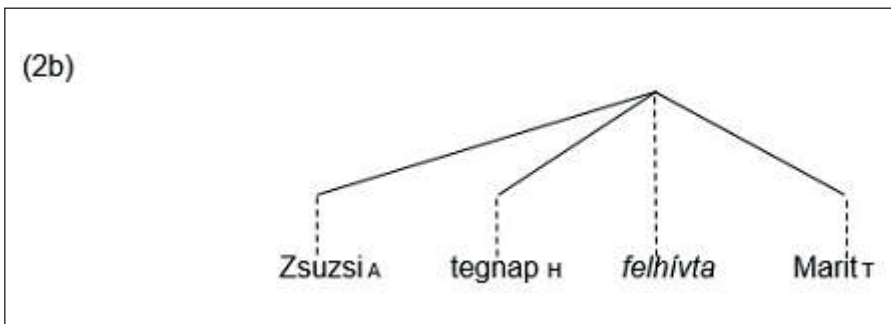
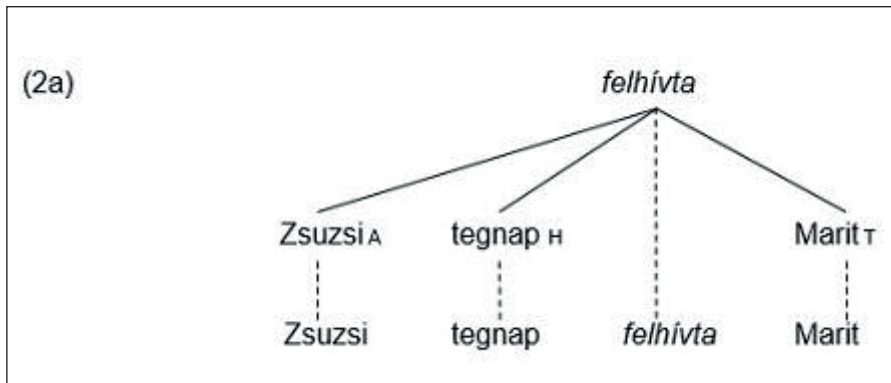
Az értekezés fő állítása az, hogy a mondat nem írható le kielégítően a mondatrészi viszonyok feltárásával, mivel a mondat jelentésének kialakításában olyan viszonyok is szerepet játszanak, amelyek (bár szintén mondatrészek, illetve azok láncai között jönnek létre) nem a mondatrészi szerep függvényei. Ezeknek a viszonyoknak a jelölése elsődlegesen a szórend és a prozódia révén valósul meg **(5)**. Az eltérő viszonytípusok alkotta hálózatokat a szerző a mondat dimenzióinak nevezi, és három dimenzió leírásával oldja meg a mondat komplex hálózatának a modellálását **(4.)**. A korábbi megközelítések részleges magyarázataival szemben a viszonyhálózati modell egységes elvű funkcionális magyarázatot ad a magyar mondat típusok alapvető, a szórendi mintázatokban is látható különbségeire.

Az első dimenzió (D1) és az ábrázolás kérdései

A *Zsuzsi tegnap felhívta Marit*, *Tegnap Zsuzsi felhívta Marit*, *Marit tegnap felhívta Zsuzsi* stb. mondatok függőségi viszonyait egyaránt az (1) ágrajzzal szemléltetné a megszokott ábrázolás. Ennek egyik problémája az, hogy nem tükrözi a szórendi különbségeket.

Az ábrázolási problémának a megoldására több javaslatot is bemutat a szerző: (2a), (3), ezeket egy harmadik változattal egészíttem ki (2b).

Az *A*, *T*, *H* (alany, tárgy, határozó) kategóriák a viszonyokat címkézik a (3) típusú ábrában, de akkor is viszonyként értelmezzük a kategóriákat, ha a kifejezés indexében helyezzük el a mondatrészi viszony jelölését.

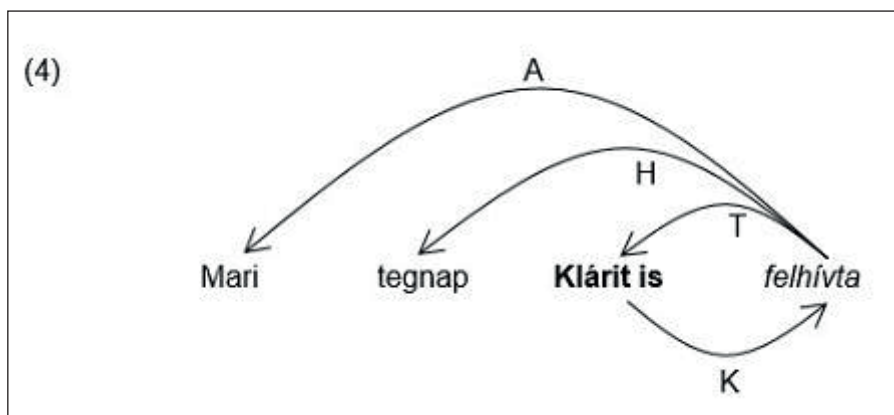
A (2) típusú ábrák előnye, hogy az ábrázolás szerkezetileg (ikonikusan) jól leképezi a függőségi viszonyokat, hátránya az, hogy a (2a)-ban kétszer szerepelnek a kifejezések: egyszer a szerkezeti ábrában, egyszer a kifejezések egymásutánjának megfelelő (lineáris) rendben (a két elrendezés csomópontjainak összekapcsolását szaggatott vonal jelzi). A (2b) javaslat ezt küszöböli ki azáltal, hogy az ágrajzban csak a csomópontokat és ezek viszonyait jelöli, de továbbra is megtartja a szerkezeti és a szórendi elrendeződés szétválasztását (10). A (3) nagyobb egységben mutatja a szórendi és a mondatrészi viszonyokat, az utóbbiakat az alaptagtól a bővítmény felé mutató nyíl jelzi. Ilyen ágrajzot a diákok nagyon egyszerűen tudnak készíteni, ha azonban lényegesnek tartjuk, hogy jól láthatóvá tegyük a szerkezetszövedéket (például összetettebb szerkezet ábrázolása esetén), indokolt lehet a (2) típusú megoldás választása. A szerző a (2a) és a (3) ábrázolási módokat egy bonyolultabb szerkezetű (13 viszonyt tartalmazó) mondat példáján is bemutatja (51), az értekezésben az ábrázolási célnak megfelelően az alternatív ábrázolási módokat külön-külön (például 83; 120–121) és együttesen is (például 91; 96) alkalmazza, de láthatólag a (3) típust részesíti előnyben (önálló ábrázolásként csak ezzel találkozhatunk a kötetben).

Ha a fenti példamondat mondatrészi viszonyai nem semleges (hanem kiemelkedő nyomatékot tartalmazó, például *Zsuzsit hívta fel Mari*), nem állító (hanem tagadó, például *Mari nem hívta fel Zsuzsit*) és nem kijelentő mondatfajta fordulnak elő (például *Kit hívott fel Mari?*, *Mari hívja fel Zsuzsit!*), akkor ez hatással van a szórendre. A fenti ábrázolások csak a mondatrészi viszonyokat teszik láthatóvá, a kit azonban nem azért nyomatékos, mert tárgy, hanem azért, mert kérdő névmás, az egész mondat pedig a kérdő mondatok egy típusát képviseli, és ezért jelöltebb, mint a kijelentő mondat (12). Ezekben a példákban olyan műveletek és viszonyok figyelhetők meg, amelyeket a fenti ábrázolások – (2) és (3) – nem mutatnak meg. Ezeket a viszonyokat Imrényi András modellje a második dimenzióban kezeli.

A második dimenzió (D2)

Az első dimenzió jelentéstani szempontból azzal függ össze, hogy az igei állítmány milyen eseményt (helyzetet, jelenetet) ábrázol, és ennek milyen szereplői, körülményei vannak (például a cselekvő ige alanya a cselekvőt fejezi ki, tárgya pedig azt, akire vagy amire a cselekvés kihat). A második dimenzió szempontja ezzel szemben az, hogy a mondatnak mi a közlésbeli funkciója (kijelentő-e, vagy sem; állító-e vagy tagadó), és ennek meghatározásában, illetve jelölésében melyik kifejezés játszik döntő szerepet. Imrényi a semleges (különleges nyomatékot nem tartalmazó, *Mi történt? Mi a helyzet?* kérdésre válaszoló) pozitív kijelentő mondatot tekinti jelöletlen alapbeállításnak. Az ettől való eltéréseket jelöljük morfológiai, szórendi és/vagy prozódiai eszközökkel (felszólítómód-jel, fordított szórend, emelkedő-eső dallamminta stb.). Az alapbeállítás szerinti mondatok az igei állítmányukra redukálhatók. Például a fent ábrázolt *Zsuzsi tegnap felhívta Marit* mondatot a *Felhívta* önmagában képviselheti, ha minden szereplő és körülmény a partnerek számára hozzáférhető, ezért nem igényel nyelvi kidolgozást. A D1 ábrázolásában a nyilak a mondatrészekkel megvalósuló kidolgozói viszonyokat jelölik. A semleges pozitív kijelentő mondat igei állítmánya – a második dimenzió szempontjából – úgynevezett protoállítást, amely egy elemi jelenet megvalósulását állítva képviseli a mondat beszédcselekvés-értékét (illokúciós típusát), egyértelművé teszi polaritását (pozitív/állító), és időben lehorgonyozza az eseményt. A mondatnak azt a központi részét, amely az igét is tartalmazza, és amely sematikusan jelöl egy elemi eseményt (helyzetet, jelenetet), és alapértelmezésben (semleges, állító, kijelentő mondatban) protoállításként funkcionál, Imrényi magmondattal nevezi. A magmondattal fogalma tehát egy hálózatrészt azonosít, míg a protoállítást ennek az alapértelmezésére vonatkozik (például a felszólító magmondattal szemben, 78). A protoállítást terjedelme nagyobb is lehet annál, mint amit hagyományosan igei állítmányként elemzünk, például a *János részt vett a kiállításon*, *Az elnök zöld utat adott a kezdeményezésnek* mondatokban a *részt vett*, illetve a *zöld utat adott* a protoállítást. Ezeket a mondatokat nem a *vett*, illetve az *adott* elemekre, hanem komplexebb egységekre redukáljuk.

Az alapbeállítású (semleges, állító, kijelentő) mondattípushoz képest jelöltebb típusok nem redukálhatók a protoállításra. Az igei állítmány hangsúlyvesztéséhez vezető műveletek a kiterjesztés és a fölülírás (korlátozás) (68–77). Ezek a műveletek a mondat második dimenziójában működnek, a szórend által jelölt operátor-operandum viszonyban. A viszonyhálózat két csomópontja között egyidejűleg mondatrészi viszony és operátor-operandum viszony is lehet; ezek a mondat két különböző dimenziójához tartoznak. A kiterjesztés művelete (jele: K) az eseménynek a szokásos, elvárt vagy megismert lezajlásához, a normának megfelelő helyzethez (például személyhalmazhoz) vagy mértékhez képest nagyobb intenzitású/mértékű vagy kiterjedtségű megvalósulását jelöli (például *Zsuzsi tegnap Klárit is felhívta* 'a szóban forgó felhívott személyhez képest még egy személy, Klári felhívása is megtörtént') (68–71). A D1 viszonyainak ábrázolását a mondat fölött, a D2-ét a mondat alatt látjuk.

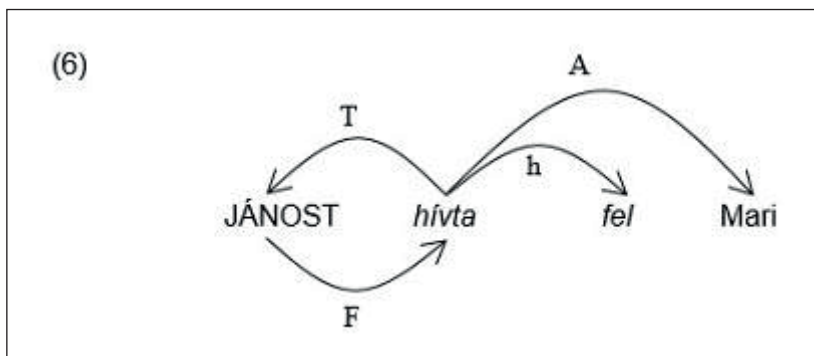
A K jelöli a kiterjesztés műveletét, a nyíl a kiterjesztő operátor felől (*Klárit is*; félkövér szedés is jelöli az ábrázolásban) az operandum (a kiterjesztett protoállítás: *felhívta*) felé mutat. A kiterjesztő művelet a formai oldalon nagyobb nyomattal jár, a (4)-ben a kiterjesztő kifejezés a hangsúlyos (a mondat nem redukálható az igei állítmányra) (71).

A fölülírás (jele: F) műveletét az alábbi példákkal lehet szemléltetni:

- (5)
- a) KIT hívott fel Mari?
  - b) JÁNOST hívta fel Mari.
  - c) Mari RITKÁN hívja fel Jánost.
  - d) Mari NEM hívta fel Jánost.

E mondatokban az a közös, hogy bár tartalmazzák a protoállításához (egy elemi esemény megvalósulásának állításához) szükséges elemeket (*fel + hívott/hívta/hívja*), a mondatban ez az alapértelmezett funkció valójában mégsem érvényesül. A magmondat alapértelmezett protoállítás funkciója és az ige előtti kifejezések (*kit, Jánost, ritkán, nem*) jelentése konfliktusban áll, és ebben az összeütközésben az utóbbi az erősebb. A *kit, Jánost, ritkán, nem* kifejezések jelentése/funkciója (*kit*: a beszédcselekvés-érték megváltoztatása; *Jánost*: kiemelés/azonosítás; *ritkán*: korlátozás; *nem*: tagadás) hatására az alapértelmezett protoállítás fölülíródik. Ezt az ige hangsúlyvesztése és az inverzió jelöli (75). A fölülíró kifejezések tehát meggátolják a magmondat alapértelmezésének a mondatban való érvényesülését: a bemutatott példák funkciója nem az, hogy a felhívás (mint esemény) megvalósulását állítsák. Az (5a) mondat kérdő névmása (*kit*) fölülírja az alapértelmezett kijelentő beszédcselekvés-értéket, attól eltérő típust (kérdő mondatot) képvisel a példa. Hasonlóképpen a *Hívd fel!* felszólításban is inverzió jelöli (a felszólító módú igealak mellett) a kijelentőtől eltérő mondattípust. Az (5d) tagadó kifejezése (*nem*) fölülírja az alapértelmezett pozitív polaritást, a példa tagadó mondatot képvisel. Az (5c) nem a felhívás megvalósulását ('az esemény megtörténik'), hanem annak az elvártnál kisebb

gyakoriságát helyezi előtérbe ('csak n -szer történik meg az esemény'). Végül az (5b) mondatban (75) a *Jánost* azért fölülíró operátor, mert a mondat beszélője nem a felhívás megtörténtét állítja, hanem egy szereplőt azonosít ('akit Mari felhívott, az János'). A fölülírás különböző eseteit tehát az alapértelmezéstől való elmozdulás (az azzal szemben érvényesülő funkcionális kontraszt) köti össze. Az alapértelmezéstől való eltérés jelölésének más eszközei is vannak, például az emelkedő-eső dallamminta vagy az *-e* kérdő partikula az eldöntendő kérdés típusában. Az (5b) mondat műveleteit a (6) ágrajz szemlélteti. A kis *h* az elváló igekötő határozói eredetére, de már nem teljes értékű határozói funkciójára utal (67).

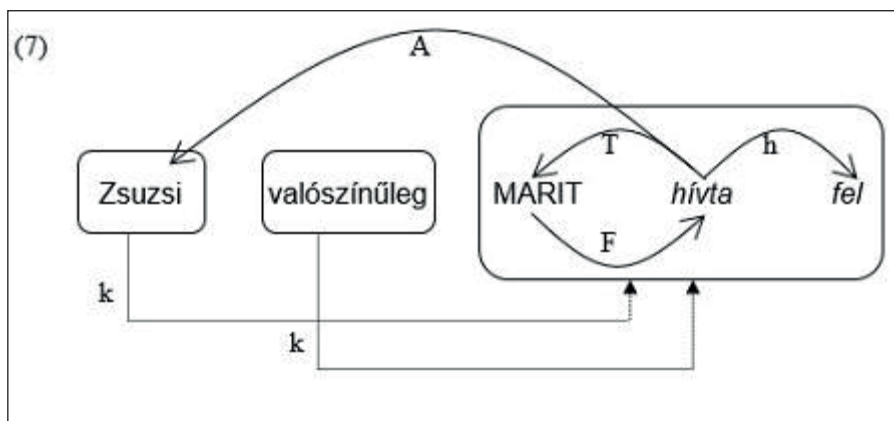

Az értekezés legnagyobb újdonsága az egyenes és az inverz szórend különbségének (fent részletezett) egységes funkcionális magyarázata és a mondat viszonyhálózati modelljében a második dimenzió részletes kidolgozása. Ezen keresztül a szerző a magyar mondat típusok koherens leírásához vezeti el az olvasót (77–82). A jelöltségi eltéréseken alapuló, konstrukciós szemléletű, de ugyanakkor a tagmondat belső szerkezetét is feltáró mondat tipológia önmagában is értékes eredménye a dolgozatnak.

Az értekezés részletesen foglalkozik azoknak a szerkezeteknek az elemzésével, amelyek több (kiterjesztő és fölülíró) művelettel jöttek létre (4.4.), bemutatja az operátorok láncokká kapcsolódását. Beható elemzését ismerteti az egyes mondat típusok magmondatainak, a magmondatok belső szerkezetének (4.3.). A központi csomópontok típusainak tárgyalásában a szerző olyan – a nyelvészek számára mindig is kihívást jelentő – szerkezetek elemzésére kínál jó magyarázatot, mint az igemódosító (határozatlan bővítmenyt tartalmazó) igei szerkezetek (például *Mari szeletekre vágta a kenyeret*) (4.3.1.), az azonosító viszonyok (például *Az Esthajnalcsillag a Vénusz*) (4.3.5.) és a *van* létigét tartalmazó komplex állítmányok (például *Meg van oldva a probléma*) (4.3.6.). A szerző elegáns elemzését adja az analitikus igealakok egyenes (hagyományosan: megszakításos) szórendjének (például *le fogom írni*) (4.3.2.), az igekötő és a segédige szomszédosságát analogikus kompenzációval magyarázva (90). A lánc fogalmának a bevezetésével a szerkezet függőségi elemzését is kidolgozza (hivatkozással Gross és Osborne javaslatára; 93).

A harmadik dimenzió (D3)

A mondat topik-komment tagolásából kiindulva a modell újabb, harmadik dimenziójának a kidolgozása vált szükségessé. A szerző a topikot olyan „kontextualizáló elem”-ként írja le (jele: *k*), „amely arra nézve ad eligazítást, hogy a tagmondatban kifejezett információ hogyan integrálódik a beszédpartnerek többdimenziós és nyitott tudásrendszerébe” (134). (A javaslat visszanyúl Brassai inchoativum fogalmához, sémaként alkalmazza a kognitív nyelvészet által leírt referenciapont-szerkezetet, és a topikot diskurzustopikként értelmezi.) Ebben a megközelítésben a topik a kontextualizáló elemek egyik típusa. Kontextualizáló kiindulópontként szolgál a célszerkezet (a kontextualizált szerkezet) feldolgozásához: a topik, a mentális teret építő kifejezések (az időhatározó, például *tegnap*; a módosítószó, például *valószínűleg* stb.) a tagmondat többi részének a kontextualizálását végzik el.

A (7) ágrajz elemzésében a pontozott vonal jelöli az ösvényt a kontextualizálótól a kontextualizált tagmondatrészig. Az ábrából jól látható, hogy Zsuzsi a felhívás eseményének egyik szereplője, ezt az alanyi viszony jelöli (a D1-ben), ugyanakkor az adott diskurzusban ő az a szereplő, akin keresztül az esemény a legkönnyebben elérhető (diskurzustopik) (kontextualizálás a D3-ban). Az esemény nem valós előfordulás, hanem a beszélő vélekedésén keresztül elérhető szituáció, ezt a *valószínűleg* (módosítószó, mentálistér-építő) kifejezés jelöli, tehát a *valószínűleg* a beszélő szerint leginkább valószínűként kontextualizálja azt az eseményt, hogy Zsuzsi Marit hívta fel (D3). A lehetséges tényállás nem a felhívás megtörténte, hanem az, hogy a felhívott személy Mari és nem más, ezt a D2-ben a *felhívta* fölülírása (*Marit* fölülíró operátorral; F) teszi hozzáférhetővé. A keretezés segíti az operátor-operandum viszonyok könnyebb azonosíthatóságát, de nem feltétlenül szükséges eljárása az ábrázolásnak.

A mű végén (5.) a modellnek az angol alany-segédige inverzió és a magyar igekötő-ige inverzió konfrontatív elemzésében való alkalmazása olvasható. Az inverzió eltérő típusú nyelvekben megvalósuló jelenségének az értelmezése a modell próbájaként is felfogható. Az elemzés bizonyossága szerint a modell kiállta ezt a próbát.

Imrényi András munkája a magyar mondat (hagyományos) függőségi nyelvtani leírására épít, ezt összeegyezteti a funkcionális kognitív nyelvtan elméletével és eredményeivel. A mondat viszonyhálózati elemzését feldolgozva az olvasónak ráismerésélménye van. A mű tudományos megalapozottsága és érvelésmódja mellett az alapvető felismerések funkcionális motiváltsága annyira világosan rajzolódik ki, annyira nyilvánvalónak tűnik, hogy szinte azt csodálhatjuk, miért is kellett ennyit várni arra, hogy ezek a megfontolások egy ilyen modellben öltsenek formát. Ajánlom a művet minden magyar nyelvet tanító tanárnak és azoknak a nyelvész kollégáknak, akik esetleg még nem ismerkedtek meg vele. Bízom abban, hogy egyre többen éreznek majd kedvet és késztetést arra, hogy a magyar szórend kérdéseivel ebben a viszonyhálózati modellben foglalkozzanak, és részt vegyenek a kidolgozás további lépéseiben. Kívánatos lenne, hogy az iskolában a magyar nyelv tanításában is hasznosuljanak az eddigi eredmények, mert jelenleg hiányzik a hagyományos mondattani tárgyalásból a szórendi mintázatok koherens magyarázata.

Kugler, Nóra: Dimensions of the sentence

Az írás szerzőjéről

Kugler Nóra

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Magyarország

kugler.nora[kukac]btk.elte.hu

<https://orcid.org/0000-0002-8223-2926>